

Аналіз поняття «дидактична система» у контексті педагогічних категорій

У статті на основі аналізу наукових джерел обґрунтовується сутність поняття «дидактична система» у контексті педагогічних категорій, зокрема таких як «дидактична концепція» та «дидактична теорія»; визначається сутність системної властивості цього поняття та компоненти дидактичної системи.

Ключові слова: дидактична система; дидактична концепція; дидактична теорія; системна властивість.

The article deals with that on the basis of scientific sources analysis the essence of the concept «Didactic system» is grounded in the context of pedagogical categories, in particular such as «didactic concept» and «didactic theory»; the essence of this concept system property and components of the didactic system are defined.

Key words: didactic system; didactic concept; didactic theory; system property.

Сучасні освітні інноваційні процеси засвідчують необхідність конкретизації наукових термінів для злагодження дефініціювання педагогічних категорій, спричинену різноаспектними підходами до педагогічних досліджень, зокрема у галузі теорії навчання, тоді як логіка дидактичного дослідження та його організація, за словами В. Загвязинського, має відповідати принципам сходження від абстрактного до конкретного, переходу від емпіричного пізнання до теоретичного [8, с. 61–66]. Ґрунтуючись на цих принципах та розглядаючи у своїх попередніх дослідженнях абстрактною педагогічною категорією парадигму, згідно із системним підходом конкретно ієрархічною категорією вважаємо дидактичну систему.

Необхідно зазначити, що у педагогічній літературі немає єдиного підходу до розгляду поняття «дидактична система»: науковці варіюють понятійним апаратом від «системи» до «типу», «концепції», «теорії», «технології» навчання, що несе за собою різнобічність характеристик та неоднотайність розуміння сутнісного змісту досліджуваного питання. Не знайдено нами також розмежування сутності дидактичної системи загальної середньої та вищої освіти.

Потреба спершу звернути увагу на поняття «система» у контексті бінарного поняття «дидактична система» впливає з результатів аналізу наукових джерел (А. Алексюка, А. Андрєєва, В. Бондаря, Н. Бордовської, А. Вербицького, І. Геращенко, Я. Голанта, В. Головенкіна, Б. Голуба,

П. Гусака, О. Дубасенюк, В. Загвязинського, Л. Колток, І. Малафіїка, О. Матвієнко, К. Мішаткіної, В. Оконя, І. Підласого, А. Реана, В. Ягупова та ін.), у яких різнобічно вивчалися питання сутності педагогічних систем, дидактичних систем, систем освіти тощо. Сама собою «дидактика й становить систему, яка розвивається у двох головних напрямках: поповнення знань про кожний окремо взятий компонент і розширення уявлень про нові, більш глибокі зв'язки між її теоретичними компонентами» [2, с. 18].

Підсумком зазначеного та актуальністю подальших наукових обґрунтувань слугує висновок, зроблений сучасним вітчизняним філософом І. Геращенком: «Педагогічна істина може бути дана лише в системі педагогічного знання. Але ця система не є щось нав'язане вже існуючому знанню, щоб якось оформити і передати йому легкозрозумілий «системний» вигляд. Органічна педагогічна система виникає і розвивається з того самого моменту, з якого починає своє становлення педагогічна істина. Це правильно і в історичному, і в логічному відношеннях. Зародки педагогічних знань уже володіли системною організацією так само як були системно оформлені первісні педагогічні дії» [4, с. 55–56].

Отже, дослідження теоретичного підґрунтя будь-яких педагогічних питань неможливе поза їх системою та є базисом і надбудовою освітньої проблематики.

У статті ми спробуємо на основі аналізу наукових джерел обґрунтувати сутність поняття «дидактична система» у контексті педагогічних категорій, зокрема таких як «дидактична концепція» та «дидактична теорія»; визначити сутність системної властивості цього поняття та компоненти дидактичної системи.

Наголосимо на тому, що слід вирізняти значення усталених словосполучень із ключовим словом «система»: «педагогічна система», «система освіти», «дидактична система», «система організації навчального процесу». З точки зору ієрархічності, їх доречно розташувати у такому порядку: педагогічна система → дидактична система → система освіти → система організації навчально-виховного процесу тощо.

Поняття «система» (грец. *systema* – утворення) тлумачиться також як:

- «значна кількість пов'язаних один з одним елементів (предметів, явищ, поглядів, принципів тощо), що становлять певне цілісне утворення, єдність»; «порядок, зумовлений планомірним, правильним розташуванням частин у встановленому зв'язку, суворій послідовності»; «форма, спосіб організації чого-небудь»; «те, що стало звичним, регулярним» [14, с. 628];
- «порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь. // Продуманий план. // Заведений, прийнятий порядок»; «сукупність принципів, які є основою певного вчення. // Сукупність методів, прийомів здійснення чого-небудь» [3, с. 1320–1321];

- «сукупність взаємозалежних елементів, що функціонують як щось єдине, цілісне. Поняття «система» охоплює різні сторони того чи іншого складного цілісного об'єкта: його побудова, склад, спосіб існування. Системний об'єкт характеризується властивостями цілісності, складності й організованості» [5].

Система як певна сукупність елементів має назву того середовища, у якому функціонує, наприклад: медична система, юридична система тощо. Відтак, терміни «система» та «середовище» – не тотожні. Сучасний російський педагог А. Андрєєв, аналізуючи доцільність уживання терміну «педагогічне середовище» висловлює думку про наукову невиправданість такого словосполучення, замінюючи його, натомість, поняттям «педагогічна система», адже ґрунтовний «аналіз показує, що освітнє середовище є, у широкому розумінні, підсистемою соціокультурного середовища, сукупністю історично складених фактів, обставин ситуацій, тобто цілісність спеціально організованих педагогічних умов розвитку особистості» [1, с. 154–155].

Своєрідною системою сучасний російський педагог Б. Голуб вважає процес навчання, що характеризує життєдіяльність людського суспільства, тому має свої ґрунтовні положення, які й визначають характер процесу, його специфіку (наприклад, навіть конкретний вуз – це також система, яка має свій устав та керується певними положеннями щодо життєдіяльності). Дослідник виокремлює у цій системі два елементи: викладання (діяльність викладача) та учіння (діяльність того, кого навчають) [6, с. 6–7]. Тут нам видається правомірним процитувати В. Ягупова, згідно із твердженням якого сучасна дидактична система «виходить із того, що викладання й учіння становлять процес навчання, а їхні різноманітні та змістові відношення в структурі цього процесу є предметом дидактики» [15, с. 249].

Зважаючи на той факт, що термін «дидактична система» є модифікацією терміна «педагогічна система» [9, с. 649], вважаємо, що дидактична система – складова педагогічної системи, як в цілому дидактика як наука – складова педагогіки.

Під дидактичною системою розуміють:

- виокремлене за певними критеріями цілісне утворення, що характеризується внутрішньою цілісністю структур, утворених єдністю завдань, принципів, змісту, форм і методів навчання (І. Підласий) [11, с. 301–302];
- у реальній педагогічній практиці – «ту її частину, у якій реалізується навчальний процес, а в педагогічній теорії – відображення реального коду навчання» (Б. Грицюк, С. Домбровський, Р. Скульський) [13, с. 40];
- систему, яка «визначається трьома основними складовими: видом

управління, видом інформаційного процесу, типом засобів передачі інформації і управління пізнавальною діяльністю» [5].

Як бачимо, не спостерігається тотожності у визначеннях, надто якщо врахувати, що у переважній більшості сучасних словників немає тлумачення категорії «дидактична система».

Ми розуміємо під дидактичною системою сукупність взаємозалежних між собою дидактичних компонентів (зміст, принципи, форми, методи, засоби навчання тощо), функціональність яких залежить від загальних парадигмальних (визначених історичними обставинами та суспільними потребами) вимог.

Однак, перед тим, як подати процес навчання як дидактичну систему, потрібно розкрити його структуру, тобто застосувати в повному обсязі системний аналіз навчальної діяльності, яка функціонує в процесі навчання: виділити з процесу навчання як діяльності його складові компоненти – здійснити морфологічний аналіз [2, с. 68].

Такий морфологічний аналіз педагогічних систем здійснювали А. Андрєєв, О. Антонова, В. Бондар, П. Гусак, О. Дубасенюк, В. Загвязинський, Т. Семенюк та ін. Однак автори досить неодностайні у своїх баченнях щодо виокремлення структурних компонентів дидактичної системи. Оскільки дидактична система – складова педагогічної системи, то можна припустити, що вони мають однакові складові елементи.

В. Бондар називає наступні цілісні складові компоненти процесу навчання як системи, які відображають розвиток взаємодії суб'єктів навчання від постановки і прийняття цілей до їх реалізації в конкретних результатах:

- цільовий, який являє собою усвідомлення педагогом та тими, хто навчається, мети й завдань вивчення теми, розділу чи навчального предмета в цілому; ним передбачаються результати засвоєння теми, розділу, цілого навчального предмета;
- стимулюючо-мотиваційний (пронизує всі інші компоненти процесу навчання, бо без його реалізації ті, хто навчаються, не приймуть ціль і завдання навчання, оцінка результатів їх діяльності не буде виконувати мотиваційну функцію, до змісту навчання проявлятиметься байдуже ставлення);
- змістовий (впливає на конкретизацію цілей навчання і на вибір способів їх реалізації – засобів, методів і форм організації навчальної діяльності студентів, стилю спілкування суб'єктів навчання);
- операційно-діяльнісний (форми, методи, засоби навчання);
- контрольню-регулюючий;
- оцінно-результативний [2, с. 69–71].

А. Андрєєв переконаний у тому, що у будь-якій школі, від давньогрецької до сьогоднішнього вищого навчального закладу, «педагогічні процеси проходять у педагогічній системі, елементами якої є блоки, назви яких логічно впливають із поставлених дослідником запитань, а саме: хто вчить, кого вчать, чому вчать, з допомогою чого і як навчають» [1, с. 157]. Детальніше педагогічна система як предмет вивчення традиційної педагогіки складається із семи елементів: мета навчання, зміст навчання, студенти, викладачі, методи, засоби, форми навчання [1, с. 166]. Як бачимо, різниця між компонентами педагогічної системи, вказаними двома останньоназваними науковцями, полягає у відсутності у структурі системи за А. Андрєєвим контрольної-регулюючої та оцінної-результативної компоненти. Науковець подає структуру педагогічної системи, яку назвав моделлю, «придатною для аналізу педагогічних процесів, так би мовити, «в усі часи»» [1, с. 158]. Ми подаємо його схему у такому спрощеному вигляді (див. рис. 1.2).

Особливо цінним у цій схемі нам видається не лише її лаконічність, цілісність та вичерпність, але й наявність технологічної підсистеми. Безумовно, такі структурні компоненти як засоби, методи, форми навчання присутні і в інших схемах педагогічних систем, однак лише А. Андрєєв називає їх технологічною підсистемою.

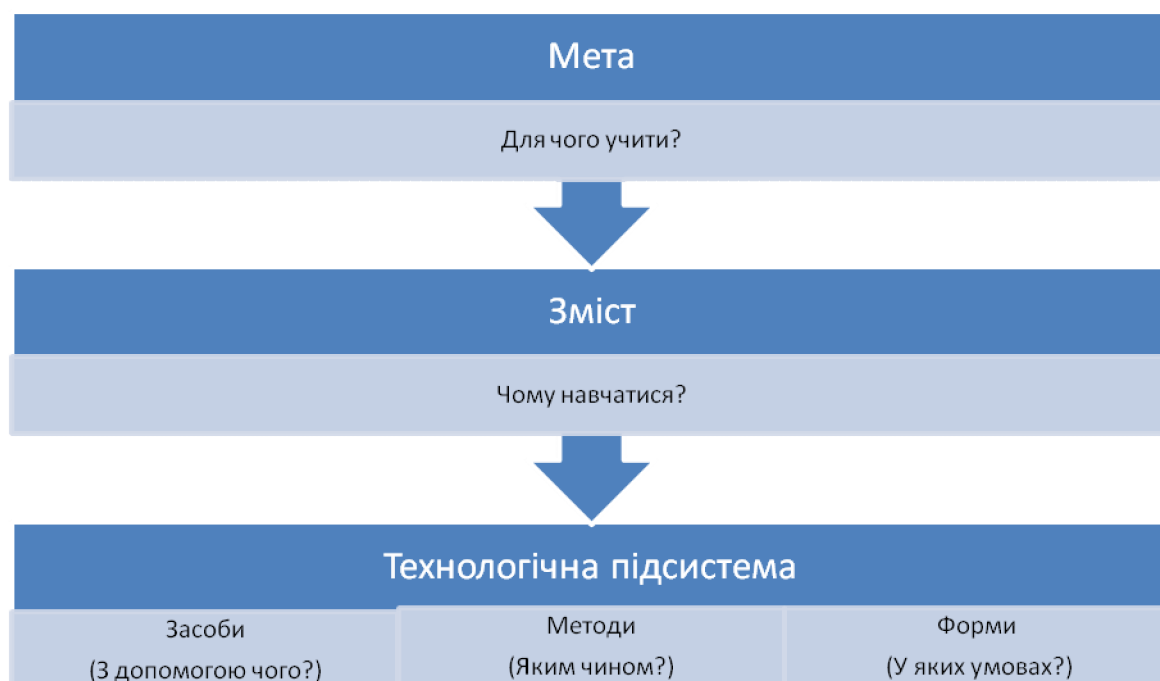

Рис. 1.2. Структура педагогічної системи (за А. Андрєєвим)

П. Гусак компонентами педагогічної системи вищої школи вважає:

цільовий компонент (загальна мета підготовки спеціаліста, цілі на етапах підготовки, цілі вивчення предметів, мета вивчення навчального елемента (модуля)); змістовий компонент (модель особистості майбутнього учителя, навчальний план, навчальні програми, методичні комплекти); контрольно-регулюючий компонент (загальнодержавна атестація, підсумковий, періодичний та поточний контроль) [7, с. 13]. Виходячи з тлумачення автором понятійного навантаження кожного компонента, дослідник, узявши за основу компоненти педагогічної системи, визначені В. Бондарем, спростив їх, об'єднавши стимулюючо-мотиваційний та цільовий компоненти, змістовий та операційно-діяльнісний, контрольно-регулюючий та оцінно-результативний, що уподібнює визначене із структурою педагогічної системи, виокремленою А. Андрєєвим.

У процесі визначення структурних компонентів дидактичної системи та в цілому системи як явища виникає ще одне питання, на яке намагаються дати відповідь дослідники: у чому особливості системної властивості? Отже, необхідно з'ясувати сутність самої системної властивості як чинника, що не лише створює, а й утримує функціонування системи.

Так, В. Ягупов називає системність однією із основних ознак навчального процесу [15, с. 211]. Системна властивість, на думку І. Малафіїка, виникає унаслідок взаємодії компонентів системи: «Виникнення цієї властивості зумовлене тим, що в природі, у суспільстві, у стосунках між людьми діє закон, згідно з яким будь-який об'єкт, будь-яке тіло виявляють свої властивості тільки у взаємодії з іншими об'єктами, іншими тілами» [10, с. 63].

Сучасний філософ І. Геращенко розглядає дві системності у процесі навчання: формальну, яка підпорядковується зовнішній діяльності, а не внутрішній логіці свого розвитку та є системною за однією лише своєю зовнішньою формою; змістовну, органічну, яка, навпаки, пристосовується до внутрішньої логіки і виникає як необхідне оформлення власного змісту і є змістовною формою [4, с. 54]. Однак дослідник наголошує: «Змістовна системність у навчанні далеко не зводиться до традиційного для педагогіки принципу системності і послідовності. Систематичним може бути і неістинне знання, що викладається цілком послідовно. Істина, навпаки, – завжди системна... Систематичність – це зовнішній, формальний бік системності, яка виявляється виключно у розсудливому розкладанні «знань» по «полицях» і «рубриках»» [4, с. 59].

Аналіз дослідження проблеми системної властивості, здійсненого І. Малафіїком [10, с. 38–65], дозволив нам визначити, що системна властивість

виявляється у:

- вияві зворотного впливу на кожен компонент системи, від чого вносяться певні зміни до кожного елемента, пристосовуючи їх у інтересах самої системи;

- залежності сутності системи від складу компонентів, від того, як ці компоненти з'єднані, у якому порядку вони розміщені та який елемент з яким взаємодіє;

- неможливості зміни жодної з частин цілого без провокування певних змін в інших частинах цілого;

- модифікації, зміні, перетворенні елементів у складну конструкцію у результаті складної взаємодії;

- появі інтегративної властивості як внутрішнього вияву цілісності системи – результату взаємодії між елементами системи, а також результату впливу всієї системи на кожен елемент зокрема;

- забезпеченні міцнішого зв'язку системи в цілому шляхом взаємного доповнення елементів;

- взаємодії неоднакових компонентів з іншими компонентами, що спричинює утворення мікровузла, виявляючи не одну, а декілька властивостей;

- зміні відношень між усіма частинами, їх функціональними залежностями, що завжди зумовлено появою в системі нових властивостей.

Таким чином, особливості системної властивості не лише у компонентному наповненні системи, а у ієрархічності компонентів, їх змістовому навантаженні, функціональній залежності, пропорційності чи ланцюжковості змін. Певно, тому науковці приходять до наступних висновків:

1. «Розуміння взаємозв'язку між частинами цілого допомагає не лише осмислено пізнавати дидактичні явища й процеси, а й будувати оптимальні проекти навчання, компоненти якого, взаємодіючи в умовах практичної реалізації, забезпечують одержання ефективних якісних результатів» (В. Бондар) [2, с. 18].

2. Одна із найважливіших методологічних вимог – необхідність урахування безперервних змін, розвитку елементів, які досліджуються, у результаті чого, насамперед, змінюються функції елементів (В. Загвязинський) [8, с. 35].

При цьому треба враховувати той беззаперечний факт, що система «функціонує в середовищі інших систем, де вона виявляє себе як відмежована цілісна сукупність. Наявність інших систем, а отже, і зв'язків даної системи з іншими, є умовою збереження суті і форми системи» [10, с. 64], де кожна «система створюється та функціонує для виконання певної функції – характерної ознаки системи, бо саме нею одна система відрізняється від іншої [10, с. 63].

Отже, здійснивши аналіз наукових джерел щодо морфологічності дидактичної системи та з точки зору системної властивості, ми схильні надалі у нашому дослідженні дотримуватися компонентів дидактичної системи, запропонованих А. Андрєєвим: мета (для учити?), зміст (чому навчатися?), технологічна підсистема: засоби (з допомогою чого?), методи (яким чином?), форми (у яких умовах).

Аналізуючи характеристики дидактичних систем, ми стикнулися із певним отождоженням терміну «дидактична система» та «дидактична концепція». Наприклад, спираючись на результати педагогічних досліджень В. Оконя та І. Підласого, В. Ягупов розглядає дидактичні системи як *«комплекс внутрішньо узгоджених тверджень, що базуються на єдності цілей, змісту і дидактичних принципів, котрі стосуються способів і організації роботи»* суб'єктів навчання [15, с. 248]. Автор отождолює педагогічні поняття «концепція навчання» і «дидактична система», чим пояснює поточне використання як першого, так і другого поняття.

Зазначимо, що поняття «дидактична концепція» на тлі презентації дидактичних систем або ж повної заміни одного терміну іншим ми зустрічаємо і у інших наукових роботах (Н. Бордовської, В. Загвязинського, А. Реана, С. Розум, С. Смірнова), тому виникає необхідність їх розмежування.

Так, існуючу на початку 90-х років концепцію навчання у вищій школі В. Загвязинський називав концепцією розвивального та виховального навчання, що визначають спосіб розвитку особистості у відповідності із соціально зумовленими цілями на основі оволодіння навчальним матеріалом [8].

До сучасних дидактичних концепцій, детально описуючи їх, В. Ягупов відносить такі: теорію поетапного формування розумових дій (ТПФРД), програмоване, проблемне, виховальне, розвиткове, особистісно орієнтоване і особистісно розвиткове навчання, педагогіку співробітництва, гуманістичну педагогіку тощо [15, с. 249]. Звертаємо увагу на те, що В. Ягупов уживає термін «розвиткове», а не «розвивальне» навчання. Підкреслимо, що технократичну концепцію (Б Скіннер); гуманістичну педагогіку (від 50–60-х р. ХХ ст.; А. Маслоу, А. Комбс, Є. Коллі, К. Роджерс) В. Ягупов називає «складовими дидактичної системи» [15, с. 254–277], а концепції вальдорфської педагогіки, педагогіки П. Петерсена та школи С. Френе – альтернативними дидактичними системами [15, с. 276]. Певно, дослідник, з чим повністю погоджуємося, виходить із розуміння поняття «концепція» (лат. *conceptio* – сприйняття) – система поглядів на те чи інше явище, процес; система доказів певного положення, спосіб розуміння, тлумачення якихось

явищ чи процесів; сукупність доказів під час побудови наукової теорії [14, с. 381; 3, с. 571]. Таким чином, концепція у відношенні до системи – її складова у вигляді сукупності доказових положень.

Однак, у наукових джерелах ми також зустрічаємо й ототожнення термінів «педагогічна концепція» та «педагогічна теорія», як, наприклад, Н. Бордовська, А. Реан, С. Розум у дидактиці виокремлюють декілька теорій або концепцій навчання: дидактичного енциклопедизму, дидактичного формалізму, дидактичного прагматизму, функціонального матеріалізму, парадигмального навчання, кібернетичного навчання, управлінської моделі навчання тощо [12, с. 289–301].

А. Андреев обмежує кількість теорій обґрунтування змісту освіти, вказуючи лише теорії: дидактичного матеріалізму (Я. Коменський); дидактичного формалізму (Геракліт, І. Песталоцці, І. Герbart, Г. Спенсер, Ф. Дістервег, Ж. Піаже); дидактичного утилітаризму (Д. Дьюї, Г. Кершенштейн, Ч. Куписевич, О. Оконь та ін.) [1, с. 171].

Термін «теорія» (грец. *theōria* – розгляд) тлумачиться як система поглядів чи узагальненого знання, пояснення тих чи інших явищ, процесів; сукупність узагальнених положень, які утворюють якусь науку або її галузь [14, с. 667]; логічне узагальнення досвіду, яке ґрунтується на глибокому вивченні явища; учення про певну сукупність явищ; загальні засади певної науки [3, с. 1441].

Отже, у відношенні до дидактичної концепції як сукупності доказових положень теорія – окремі положення, що складають концепцію. У відношенні ж до дидактичної системи і концепція, і теорія – її науково-доказові компоненти.

Результати проведеного аналізу наукових джерел дозволили нам сформулювати такі висновки:

1. Зважаючи на той факт, що термін «дидактична система» є модифікацією терміна «педагогічна система», вважаємо, що дидактична система – складова педагогічної системи, як в цілому дидактика як наука – складова педагогіки. Оскільки дидактична система – складова педагогічної системи, то припускаємо, що вони мають однакові складові елементи.

2. Сутність системної властивості як чинника, що не лише створює, а й утримує функціонування дидактичної системи виявляється у не лише у компонентному наповненні системи, а у ієрархічності компонентів, їх змістовому навантаженні, функціональній залежності, пропорційності чи

ланцюжковості змін.

3. Під дидактичною системою розуміємо сукупність взаємозалежних між собою дидактичних компонентів (зміст, принципи, форми, методи, засоби навчання тощо), функціональність яких залежить від загальних парадигмальних (визначених історичними обставинами та суспільними потребами) вимог.

4. Надалі у наших дослідженнях будемо дотримуватися компонентів дидактичної системи, запропонованих А. Андрєєвим: мета (для учити?), зміст (чому навчатися?), технологічна підсистема: засоби (з допомогою чого?), методи (яким чином?), форми (у яких умовах).

5. Розрізнення термінів «дидактична система», «дидактична концепція», «дидактична теорія» вважаємо у наступному: концепція у відношенні до системи – її складова у вигляді сукупності доказових положень, теорія – окремі положення, що складають концепцію. У відношенні ж до дидактичної системи і концепція, і теорія – її науково-доказові компоненти.

Подальшого вивчення потребує питання порівняння дидактичних систем, описуваних у наукових джерелах, на основі сутності їх структурних компонентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев А.А. Педагогика высшей школы. Новый курс. – М.: Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права, 2002. – 264 с.
2. Бондар В. Дидактика. – К., Либідь, 2005. – 264 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
4. Геращенко І.Г. Формальна та органічна системність у навчанні // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. / Колектив авторів. – К.: ІЗМН, 1996. – Вип. 5. – С. 54–59.
5. Головенкін В.П. Педагогіка вищої школи: Курс лекцій (електронний підручник). – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». – К., 2007.
6. Голуб Б.А. Основы общей дидактики: Учебное пособие. – М.: «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 1999. – 67 с.
7. Гусак П.М. Підготовка учителя: технологічні аспекти: Монографія. – Луцьк: Вежа, 1999. – 278 с.
8. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования. – М.: Педагогика, 1982. – 160 с.
9. Кушнірук С.А. Педагогічна система. – Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремінь. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 649–650.

10. Малафіїк І.В. Теорія та методика формування системності знань у старшокласників: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.09 / Малафіїк Іван Васильович.
11. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учеб. для студ. учеб. заведений: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2002. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
12. Реан А., Бордовская Н., Розум С. Психология и педагогика: Учебное пособие. – М., 2004. – 326 с.
13. Совершенствование профессиональной подготовки будущих учителей. Грицюк Б.А., Скульский Р.П., Домбровський С.В. и др.. – Львов: Свит, 1990. – 148 с.
14. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 786 с.
15. Ягупов В.В. Педагогіка. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.